

CSAPODY MIKLÓS

BAKANCSBAN A VÉR

Irodalom, emlékezet, feledés

*„a megdermedt utca vinnyogó havában
feljajdul mögöttünk múltunk lábnyoma.”*

JÉKELY ZOLTÁN: *Seol ellen*

„A történelem nemcsak a feljegyzett múlt, hanem a múlt emlékezete is.”

JOHN LUKACS: *Egy eredendő bűnös vallomásai*

Az igazságot nem kellett keresni, ott volt a véget nem érő elhallgatott gyászban. Kimondása azok ellen irányult, akik a közös emlékezetből is törölni akarták.

Ungvártól Lemberg felé félúton Bolle önkéntes és társai már mind közelebbről hallották, „ahogy az ágyúdőrgés végiggördült a hegyeken. [...] Nem hatott valami különösen Bolléra, ahogy a sebesültek, mellükön cédulával, bekötött karral és fejjel és vértől ázott köpenyben elvonultak előtte. [...] Még aznap este ki kellett vonulniuk a lövészárkokba. Így szólt a hadosztályparancs. Tucholka kis falu, melynek két sor után faviskója között patak folydogál.” A lövészárkok körül „felhalmozódtak a hullák. Ha a frissen hullott hó az egyik réteget befedte, egy újabb rohamkísérlet gondoskodott róla, hogy a már elmerült holtak fölé egy új réteget hintsen. Valóságos halálzóna feküdt a lövészárkok között.” (Aage Madelung: *A Kárpátokon innen és túl*) Höfer vezérőrnagy 1914. október 8-án kiadott jelentése szerint „előrenyomulásunk a Beszkideken és a Vereckei-szoroson keresztül Slawsko és Tukholka irányában előrehaladt, az Uzsoki-szorosnál visszavetett ellenséget Turkán át tovább szorítjuk.” Németh Miklós sopronszécsényi póttartalékos másnap esett el Tukholka mellett. Huszonhat éves dédapám kislányát és feleségét hagyta maga után, aki hatvan évig gyászolta. Jól emlékszem rá, 1955-ben születtem. Abban az évben, amikor „egyetlen ember élt Magyarországon, aki Hérakleitoszsal, Buddhával, Lao-cével és Shakespeare-rel mindenikük anya-

nyelvén nemcsak beszélgetni, hanem beszélni is tudott volna. Ha az emberi szellem e négy prófétája Tiszapalkonyán szállt volna le a repülőről, s ha megszólították volna az első munkást, s az épp Hamvas Béla lett volna, s miután három éjszakát átbeszéltek volna vele (nappal ugyanis Hamvasnak maltert kellett volna hordania, de lehet, hogy vendégei segédkeztek volna neki) – nos, vajon mit gondoltak volna akkor ezek arról: ha ebben az országban ilyen egy segédmunkás, vajon akkor MILYENEK LEHETNEK az ország ÍRÁSTUDÓI? De szétnézve az országban, mindent megértettek volna.” (Szócs Géza: ...és akiket nem)

Az igazi írástudók

■ „Döfjünk az idő könyvébe – kezdte a *Fegyveres Európát* Cs. Szabó László. – A tú 1919-nél elakad, rálapozunk. Az író ocsúdik a romok alól. Most már tudja, hogy az európai műveltség is mulandó, az anyanyelvéből lehet még holt nyelv, a hazájából régészeti lelet. Mindezt nem tudta a háború előtt, Európa halhatatlanságáról nagy ábrándjai voltak.” Húsz évvel később azt is tudta már, „ez a rommező is fényes lak ahhoz képest, amit a jövő kijelölt szállásul”, mert 1939 szeptembere óta „A holtak benéznek az ablakon, a könyvlapot ellepi a vérrozsa, a mű mögül egyszerre kilátszik a holttest: az elesett szerző. Hányan haltak bele s abba, ami utána következett!” Babits hiába írta le, hogy a nemzet nem a tömeg, hanem a kultúra, az évtized végére beteljesült, amit előre látott: „Szörnyű katasztrófa fenyegeti a világot. Ami küszöbönáll, az emberi kultúra öngyilkossága.” (*A kérdés*, 1934) Hitler-tanulmánya végén Fenyő Miksa is ekkor mondta ki: „Nem lesz béke a világon és a háború közelebb van, mint gondolnók. [...] Már érezni is a gáztámadások szagát, mint az ördög közeledtekor a kénszagot. A nemzetiszocializmus pusztja megjelenésével kirobbantotta a világtörténet szükségyszerű, meg nem kerülhető folyamatát.” A halála előtti évben Babitsnak is a jövő mutatta meg magát a jelenben: „Fölforrtak az idők, egy nagy had a világ. [...] Immár a népeket terelik, mint nyáját, / emberek futkosnak, mint riadt patkányok, / városok lángolnak telhetetlen tűzben, / nemzetek halálát engedte az Isten.” De mi lesz Magyarországgal? „Mire tart a végzet s mily sorsra szánt minket? / Micsoda jövőnek magvaivá rendelt? / Óh ki tudja, milyen nehéz parancsokat / hordunk már zsebünkben titkos pecsét alatt!” (*Ezerkilencszáznegyven*)

Abban az évben hívták be Hamvast is, 1942-ben került ki a frontra. Miután a munkaszolgálatosokat hazaengedte, előbb Németországba tartó menet-századától szökött meg, aztán a Budapestre bevonult szovjet csapatok fogságából, Szibéria elől. *A háború nagysága és az ember kicsinyége* című „oroszországi feljegyzései” 1943 áprilisában láttak napvilágot. Írása nem harctéri napló, hanem filozófia, melynek alaptétele, hogy a háború „a betegessé lett tömeges extraverzió katasztrófája.” (Örkény, aki fél évig volt munkaszolgálatos, négy és felet töltött hadifogságban, „sűrített létnek” mondta a háborút. *A Lágerek népe* kulcsmondata: „A kétarcú Magyarország a fogságban éppen olyan kancsalon kerülte saját tekintetét, mint otthon.”) Hamvas azt tapasztalta, hogy míg az otthoniakat a bizonytalan mindennapok tartják félelemben, a katona nem fél az élettől, „Mindennemű biztosításból kilépett, a kamra-világszemlélet belőle eltűnt, a bombabiztos spájz ideálja értelmét veszítette”. Erkölcseleg ezzel nő a háterszág fölé, emlegetett bátorsága azonban „lélektá-

nilag valótlan. Irodalom. Minden katona fél”, mert a tűzvonalban rádöbben az otthoni világszemlélet értelmetlenségére és arra, hogy „szemtől szemben áll a Gondviseléssel”. És amikor hazatérve arról kérdezik, mit élt át, nem tud felelni, mert „az igazat nem lehet elmondani.” Otthon még ő is azt hitte, a bajoknak külső okai vannak: „amint mondják, az ellenséges nép [...], hogy az államban levő minden baj oka az ellenség s ebben a percben a helyzet katasztrofálissá lett, a háború pedig máris kitört. A háborút csak az érti, aki látja, hogy az egyik nép a másikban saját bajainak okát támadja. Csak egyetlen mozzanatra van szükség: a pillantást befelé kell fordítani [...] a bajok részének forrása belül van”. A visszatért Észak-Erdélyben ezt olvasták az *Ellenzék* 1943. január 8-i számának első oldalán vastag címbetűkkel szedve: *A nagy Don-kanyarban megsemmisült a szovjet haderő. Negyedmillió ember, mérhetetlen hadianyag az oroszok vesztesége. A magyar csapatok mélyen benyomultak a bolsevisták háta mögé.* Másnap, a katasztrófa kezdetén (ugyancsak az *MTI* német forrásból származó jelentése után): a Don vidékén *Súlyos harcok során óriási veszteségeket okoztak a németek a Szovjetnek.*

Halálkanyar

■ Miért küldte ki Kállay 1942 április–júniusában az orosz frontra a legjobban felfegyverzett 200 ezer magyar katonát, akiknek a felszereltsége még így sem volt összehasonlítható sem a németekével, sem az oroszokéval, az orosz térről nem is beszélve? A jobboldali térhódítást megfékezni, a Nyugat bizalmát visszaszerezni akaró miniszterelnök a háború után magyar–román összecsapást várt, ezért amennyire a német harapófógó engedte, meg akarta őrizni „a magyar erőket”. A szövetségesek balkáni partraszállására épített, s mivel biztos volt benne, hogy Románia a kellő pillanatban átáll, mindent megtett, hogy Magyarország még az előtt szakítson Hitlerrel, különben végleg elveszti Erdélyt. A Vörös Hadsereg és egy német hadosztály között ütközőként álló 2. magyar hadsereg összlétszáma 1943. január 12. és február 9. között az 50 ezer zsidó munkaszolgálatossal hozzávetőleg 245 ezer fő volt. 1943. január 14-én estére elpusztult 3. hadosztályának harmada, január 20-ig 80 ezres veszteséget szenvedett, másnap megsemmisült. Német részről a fegyvertelen magyar gyalogság tartalékként való tömeges bevetésére is sor került; Jány hadparancsát: nincs visszavonulás, négy nappal később már csak a maradék maradéka hallhatta. Jány tudta, mit kellene tennie, de nem tette, félt, hogy a németek gyávasággal fogják vádolni. 1942 tavasza óta a 2. hadsereg mintegy 128 ezer fő honvédet és 45 ezer munkaszolgálatost: 173 ezer embert veszített. Más adatok szerint az elesettek és a sebesültek száma 50-50 ezer volt, 80 ezren eltűntek, 42 ezren (szovjet források szerint 27–28 ezren) fogságba estek.

Arról, hogy 1943. január 12-án és a következő napokban megsemmisült a magyar hadsereg a Donnál, a lapok csak késve, hangfogóval tudósíthattak. A sorok között kevesen olvastak, a katasztrófa méretei a bennfentesek előtt is csak később bontakoztak ki. „Az események körüli csend a módszeresen előkészített, történelmileg megalapozott nemzeti amnézia egyik tünete lett [...] Aki nem tudott, nem tudhatott arról, mit jelentett a Don-kanyar, miért tudott volna arról (bár a sárga csillagosokat érő atrocitások, bevagonírozások előtt sokak szeme előtt játszódtak le), hogy mit jelent a deportálás. A haláltá-

borokban elpusztult százazrek tragédiáját a 2. magyar hadsereg pusztulását is kísérelő némasághoz hozzákapcsolja valami: *mindkettőnek* a háttérében, ha más és más módon is, de egy, a saját valóságos helyzetét felmérni nem tudó, léteflexeit rosszul, később már csak kihagyásosan működtető, kizsarolt és önmagát tovább zsaroló erkölcsű, a rá is váró sötét alternatívákkal alig számoló társadalom áll.” (Sándor Iván: *A föld alá vitt tények üzenete*)

1943. január végén már az írók közül is többen hallottak a tragédiáról. Sinka István annyit tudott: „Ott vannak az ungi Bánók, / Duna mellől a Bengyelek, / jászok, kunok, magyarok és... / szólni kéne, de nem merek. // Fogadta volt-népét a Don. / Régi halászeit ezüst / nyírfáival, csatazajban, / s égig lobbant az ágyúfüst. / Hősök? Honvédek? mondjam el? / Elmondom hát: sok kun legény / hőse a messzi Donnak – de: / ők mondjanak éljent, ne én. // Idehaza két kis ökrük / keskeny úton tapogat. / – Hős a Donnál Bánó Balázs, / s kevés jóért, de nagyot ad. / A Dunáért és a Donért / meghalni már nem új dolog. / Rajta honvéd! Én sírok csak / s velem az esti szűnyogok.” (*Ének a Don hőseiért*) A melankolikus siratónál megrendítőbb a *Hullaevők*, Illyés Gyula verse, amely a hátszágai nyugalom és az érte életükkel fizetők sorsának megrázó ellentétével döbbsentette meg az olvasót: „Beh otthonosan nyüzsög a csapat / vendég a Fehér Ló fái alatt. / Melyiknek kispörköltjét védve / halt meg Beke és Fekete? / Csillogva cikáz, mint a villám, / kés-villa pár a csirkehullán; / e szép hölgyért, hogy így ehessen: / melyik Nagy halt meg Voronyezsben? / Mert ha van képzeletben mérték, / a finom ujjak szét most vágják / az ezüst tálon Takács térdét, / Kántás karját, Pordán bokáját.” Sokáig ez a költemény volt a magyar katonák legméltóbb emléke, Babits *Ezerkilencszáznegyven* című verséhez hasonló nem született többé. Csoóri úgy tudta, Illyés „hallhatott valami döbbsentes részletet a voronyezsi pokolról”, ez indíthatta a versre, ám ami a tényeket illeti, „a korszak egyik legjelentősebb írója nem tudta, mi történt kétszázötvenezer emberrel”; Illyést 1943. február 18-án Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök hívta beszélgetésre, de a Donról nem esett szó köztük, csak irodalomról. 1943. június 18-án Bánffy Bukarestbe indult. Titkos célja az volt, hogy Maniuval, az angolbarát ellenzék vezérével tárgyaljon a közös kiugrásról, aki elutasította, mert már meg egyezett Benešsel, hogy egész Erdély Romániához csatolása mellett áll majd ki Moszkvában. Bánffy hiába volt meggyőződve róla, hogy a közös lépéssel a háború végén mindkét ország ott ülhetne a győztesek között, mert amiben szeretett volna egyezséget kötni, nem közös, hanem csak magyar érdek volt. Azt is tudta, mit nyer majd a győztes, mi vár a vesztesre, miközben az ellenfél átgondolt stratégiájával szemben a magyar tehetetlenkedést kellett látnia. Hamarosan távozott Romániából, ahová, ha Magyarország már kiugrott volna, el sem kellett volna mennie. Hazatérve „mély hallgatásba burkolózott”, és keserűen csupán annyit mondott: „amilyen okosok ők, olyan buták vagyunk mi”.

A német megszállás napján Márai Sándor azt írta, „Magyarország címerét két lebegő angyal tartja. Már csak e két angyalban bízom.” Odakint a Donnál a „címertartó szomorú angyalok” keze (Nagy László: *Hőszakadás a szívve*) akkor már egy éve lefagyott a magyar katonák kezével együtt. A hírek Bartókot is elérték Amerikában, amikor 1943-ban a *Concertón* kezdett dolgozni; abban az évben szerezte Kósa György háborús *Krisztus* kamaraoratóriumát, Lajtha László a *Négy isten ligete* háborús tánckomédiáját, Veress Sándor a

Szent Ágoston zsoldára az eretnekek ellen oratóriumát. Abban az évben született *A magyarok háborúja* is, a Don melletti harcoló Gellért Sándor eposza és a *Lágerek népe*, Örkény István tambovi-krasznogorszki hadifogoly-szociográfiája. Örkény műve nem a világhír felé vezetett, mint egykor a *Szibériai garnizon*, Markovits Rodion „kollektív riportregénye”, hanem feljelentéshez: szovjetellenesség vádjával Illés Béla elkoboztatta. Ugyanezért tiltották be a Dont megjárt „polgári egzisztencialista” Birkás Géza 1943-ban megjelent könyvét (*Levelek Oroszországból*). A címével Illyés *Puszták népére* utaló Örkény-mű előzménye az *Emlékezők* (Amíg ide jutottunk) volt, tíz hadifogoly emlékezése; a *Lágerek népe* 1946-ban előbb jelent meg, mint ahogy szerzője hazatért volna. A belőle készült *Voronyezs hőse* „Egy a kétszáz-ezerből, aki nem fagyott meg, és nem veszett oda abban a dermesztő télben, 1943. január 13-án, amikor megkezdődött a voronyezsi offenzíva, és a magyar hadsereg sziszüphoszi sorsa elvégeztetett.” Örkény darabját Várkonyi Zoltán már 1948-ban be akarta mutatni a Művész Színházban, végül betiltották.

A doni tragédiát 1945 után „egyszerűbb volt továbbra sem felvetni, főképpen azután, hogy a valódi felelősök hazugságai és a nemzet lelkiismeretét jelentő legjobbak némaságának kíséretében mentek végbe 1943 januárjában [...] Miközben a katasztrófák körül megmaradt a homály, eluralkodott a hivatalos szervek részéről a harcokban részt vevők teljes és általános elítélése.” (Sándor Iván: *A föld alá vitt tények üzenete*) A bolsevik ellenségből felszabadító lett, ami pedig az „utolsó csatlós”, a „fasiszta nép”, „bűnös nemzet” fiaival történt, zárlat alá került. A Donnál veszettek sorsa a Rákosi-rendszerben is politikai tabu lett: „Nem vesszük föl az inventárba, tehát nincs. Nincs múlt, nincs történelem, nincs ország, nincs hagyomány. A kommunisták a jelen, a brutális most.” (Esterházy Péter: *Harmonia Caelestis*) Az új jelen Seneca igazát is felfüggesztette, miszerint csak az bizonyos, amit már megéltünk, mert a sors afölött már „elvesztette hatalmát, senkinek a fennhatósága alá nem vehető”. Az új fennhatóság több mint egy emberöltőn át mindenre kiterjedt. Csak a szovjet hősi halottak sírjaira, emlékműveire kerülhetett korszorú, a magyar hősi temetők gondozása tilos volt, az ukrainai hadi sírokat említeni sem lehetett. „A temető, mint szótlán adattár, egy kiállítás képe. Némafilm, egyetlen mozdulatlan kockából. Fájdalom és felejtés happeningje, virággal.” (Balázs Attila: *Világ-sarok non-stop*)

Formába öntve

■ Ami a magyar irodalom államosítását illeti, „alakulástörténetébe, az irodalmi életbe és az irodalom autonómiájába soha ahhoz fogható durva beavatkozásra nem került még sor, mint az 1948-as kommunista fordulatot követő évtizedekben és enyhébb formában később is, egészen a nyolcvanas évekig, amikor a szocialista realizmus dogmáját már annak kiagyalói és végrehajtói sem vették egészen komolyan. [...] az is nyilvánvaló, hogy más megítélés alá esik a Rákosi-korszak féktelen terrorja, és a Kádár-korszak engedékenyebb, ám annál rafináltabb, kifinomultabb és manipulatívabb irodalomirányítása és művészetpolitikája, mely főként a korszak főideológusának, Aczél Györgynek a nevéhez kapcsolódik.” (Grendel Lajos: *A modern magyar irodalom története*) A rendszer kulturális politikája Aczél bő három évtizedes működésében, a

„három T” (támogatás, tűrés, tiltás) gyakorlatában jutott érvényre. Egymást kiegészítve működött az „orientálás”, az ellenőrzés és a beavatkozás: a kiadói cenzúra, filmek, színdarabok késleltetett bemutatása, informális betiltás, amit Aczél szelekciónak nevezett. A szigorúan tiltott témákat „a párt vezető szerepe”, a Szovjetunió, '56 és Kádár személye képezte.

Kónya Lajos törte meg a Don-kanyar körüli csendet 1956 szeptemberében két hosszán késleltetett könyvével, a *Hej, búra termett idő!* frontnaplójával és *Az eladott hadsereg* lírai vallomásával. Az 1945 utáni magyar irodalomban ezek a könyvek nevezték először áldozatoknak az elesetteket. Kónya művei nemcsak erkölcsileg és a történelmi igazságot tekintve hoztak „fordulatot”, hanem azért is, mert amíg valami „nincs formába öntve, felfoghatóan kifejezve, addig se nem igazság, se nem hazugság, egyszerűen nem is létezik.” (Ottlík Géza: *Továbbélők*) Ekkor jelenhetett meg a haláláig mellőzött Birkás újabb regénye is, az *Elfelejtett emberek* (1960), a harctéri mindennapok, a pusztulás és a menekülés tragédiája, kezdték vetíteni a *Halálkanyart*, Bokor Péter dokumentumfilmjét (1961). Örkeny világsikerre jutó színműve, a *Tóték* 1964-ben eredetileg forgatókönyv volt. Miután a filmgyár elutasította, 1966-ban kisregény készült belőle, 1967-ben dráma, 1969-ban film: az *Isten hozta, őrnagy úr*, Latinovits Zoltán, Sinkovits Imre és mások főszereplésével. A darab még a doni katasztrófa előtt játszódik, mielőtt „elkezdett lefelé görögni az a szikla, mellyel a magyar hadsereg sziszüphoszi sorsa elvégeztetett. A *Tóték* nem róluk szól, vagy nemcsak róluk, sőt talán egészen másról, de én írás közben mindig rájuk gondoltam. A legtöbben ülve fagytak meg, s ahogy ott ültek, márványba fagyott arccal, még most is hátamban érzem a tekintetüket...” 1967 őszén a színházi élet eseménye volt Kerekes Imre groteszk darabja is, melynek címéből hosszú időre felkapott szólás lett: a debreceni Csokonai Színházban „hadifogoly színjátszók” adták elő „*Kapaszkodj, Malvin, jön a kanyar!*” címmel egy háborús esemény hiteles történetét, az igazságnak megfelelően azzal a szándékkal, hogy a ma jelenlevők lássák, mi történt velünk”. Az áldozatok emlékére Tardos Béla szimfóniát szerzett (*Simfonia in memoriam martyrium*, 1960), Petrovics Emil operát (*C'est la guerre*, 1961), Szervánszky Endre oratóriumot (*A sötét mennyország*, 1963).

Sokan éltek még a Dontól hazatértek közül, amikor 1967-ben elindult a Hetek (Ágh István, Bella István, Buda Ferenc, Kalász László, Raffai Sarolta, Ratkó József, Serfőző Simon), 1969-ben a Kilencek költőcsoportja (Győri László, Kiss Benedek, Konczek József, Kovács István, Mezey Katalin, Oláh János, Péntek Imre, Rózsa Endre, Utassy József). Az újabb magyar költészetben velük kezdődött az igazság elhallgatása elleni küzdelem, annak kimondása, hogy az áldozatoknak a végtisztességet nemcsak a családban (Bella, Kovács, Utassy és mások, köztük Szilágyi István apja is ott maradt a Donnál), hanem a nemzeti emlékezetben, a hazától is meg kell kapniuk; „Gyere, fiam, menjünk el apánkhoz. / Te, a hadiárvagyp, én, / hadiárva föld. / Menjünk – füvekként araszolva, / vakondként a földet púpolva, / menjünk – síronként hullámolva, / sírbarázdákként ringva, ringlódva, / új temetőként kiáradva, / ó-temetőként kiszáradva, / süppedt sírokként apályolva – / menjünk Donkanyarapánkhoz, / Voronyezs-Donkanyar-apánkhoz, / Isonzó-Galícia-apánkhoz, Ob-Jenyiszej-öregapánkhoz, / a Szabadság Szobor-kopjafához, / a Fáklya-ravatali gyertyához, / gyere szanaszét-apánkhoz, / szanaszét-szavú, testű apánkhoz.” (Bella István: *Halotti beszéd*) Mint a kimondhatatlan vesz-

teség fájdalma, „Csontjainkban, inainkban / sajognának még mindig / felkoncolt, kiszenvedett, / karóba húzott forradalmaink? / [...]”
hogyne sajogna bennünk, / ami még mindig szívünkig nyilall, / az irdatlan kerülővel / szerűink aljáig / elérő Don-kanyar! / Minden ott világra dörrenő lövedék / itt csapódott be a sáros Alföldön, / Dunántúl ablaka alatt, / amikor apáinkért, édesbátyáinkért / lámpák virrasztottak, / könyörögtünk értük Istenhez / magas éghez álltak a kijáratnál / kint a kapuk, / hogy a háború lövészárkaiból / jönnének haza. // Akiket csak az udvarról / konyhából fölröppenő család / fogadott szívébe vissza, / nem a haza. Mert az / a halottait is megtagadta.”
(Serfőző Simon: *Feledésből az emlékmű*)

Az igazságot nem kellett keresni, ott volt a véget nem érő elhallgatott gyászban. Kimondása azok ellen irányult, akik a közös emlékezetből is törölni akarták. Így lett a gyász és a fájdalom, a feledés szorongatása az igazmondáshoz való jog kiharcolásának indulatává, melyet csakhamar a nemzeti ellenállás eszméje hevített, a szembefordulás azokkal, akik nem engedték elsiratni az elesetteket. Az új nemzedékek legjobbjai már ennek az ellenállásnak a szellemét hordozták, ezért bélyegezték őket ellenzékinek. Legtöbbjük valóban a rendszer ellenzékéhez tartozott, miközben az ellenzék más része más politikai nézeteket vallott. A hatvanas években Aczél már úgy látta, „a Don-kanyar” nem tabutéma többé akkor sem, ha a résztvevők és a közvélemény másként vélekedő részére is gondolnia kellett, azokra, akik az ott szetteket, hősök voltak, vagy sem, a munkaszolgálatban elpusztultak kivételével nem áldozatnak tartották, hanem egy fasiszta kormány fasiszta hadserege háborús bűnös katonáinak. Mégis úgy vélte, a tárgykor óvatos, mindenekelőtt a moszkvai vezetés érzékenységevel, de a hazai keményvonalasok gyanakvásával is számoló „kezelése” megerősíti pozícióját, növeli népszerűségét az értelmiség és a közvélemény előtt.

Az igazság felszabadítását egyszerre kísérte a mélyre leszivárgó feledés és a Don-kanyar anekdotikus folklorizálódása. A nyelvész már csak megállapította: „Kanyarban van nálunk minden *Don-kanyarnak* nevezetett rossz hírű kocsmá, italbolt, talponálló, illetve *Don-kanyarnak* mondják az olyan kanyart, amelyben valami züllött kocsmá leledzik. A korcsma, italbolt, talponálló is gyakorta a pusztulás, veszteség helye, családok felbomlásának, életek elromlásának okozója. Külső hasonlóság, tartalmi és hangulati rokonság a névátvitel alapja és az a körülmény, hogy a tragédia az egész nemzet tragédiája volt, az egész ország közvéleményét foglalkoztatta annak ellenére, hogy az akkori újságok és hivatalos jelentések hallgattak róla. [...] A nevezethez ma már nem annyira tragikum, mint inkább akasztófahumor, tréfás, gúnyos hangulat tapad. A névátvitel eredeti alapja elhomályosulóban, sőt a *Don-kanyar* törzsvendégei sem a földrajzi nevet és helyet, sem a hozzá fűződő tragikus eseményeket nem ismerik.” (É. Kiss Sándor: *Don-kanyar*)

Rekviem

■ Még a hetvenes években is megtörtént, hogy a hazatértek közül valaki lázításért kapott ítéletet, mikor kitudódott, hogy háborús visszatekintést ír, pedig a doni harcokban résztvevők már a hatvanas évek elejétől leadhatták emlékezéseiket a Hadtörténelmi Múzeum levéltárába. Az *Ez történt Mohács után* (1966) Ludovikát végzett szerzője, Nemeskürty István film- és iroda-

lomtörténész, a Mafilm-stúdió társutasnak mondott vezetője nemcsak ezeket böngészte végig, mielőtt 1968-ban nekifogott volna *Requiem egy hadseregért*, az ideologikus kommunista történetmagyarázatokkal leszámoló történelmi esszéje megírásához (1972), hanem minden elérhető forrást. A kis alakú, alig háromszáz oldalnyi *Requiem* címlapján fekete-fehér térkép és körző a Budapest és Voronyezs közti 2000 kilométeres távolság vörös vonalával, mottója Keresztury Dezső epigrammája: „Hol nyugszunk, nem tudja barát, feleség, gyerek. Elszórt / Testünk nyomtalanul nyelte magába a föld. / Szíveitek őrizzen: milliók eleven milliókat. / *Áldozatunk nem a gaz jogcíme. Jóra parancs.*” (*Sírvers*)

Ha a Don mellett pusztultak elsíratásában valami fordulatot hozott, az a *Requiem* volt. Nemeskürty a Horthy- és a Rákosi-rendszerben egyaránt elhallgatott eseményeket, a feledésre ítélt áldozatokat a köztudatba nem visszahelyezte, hanem beemelte, a tényeket a nemzeti önismeret részévé tette. A mű kulcsmondata: „Ezek az emberek megfagytak és elvéreztek és meghaltak és megsebesültek és szenvedtek és megőrültek és hóvakságot kaptak, és éhen haltak, és kihunyó tudatuk utolsó értelmes fellobbanásával hazagondoltak, igen, a hazájukra, amelyről tudták, bizonyosan tudták, hogy nem a Donnál kell megvédeni: de ha már egyszer mégis ott kellett meghalniok, és sok vad s madár gyomra lett koporsója feláldozott testüknek, akkor legalább egy könnyet ejtsünk értük.” Már csak az volt eldöntendő, hogy a doni katonák áldozatok voltak-e vagy hősök. „Aki nem lehet hős, lehet azért becsületes és bátor ember. Ami a 2. magyar hadsereg százezer halottját illeti, legjobb, ha úgy van velük a nemzeti emlékezés, mint a második világháború minden magyar katonai és polgári áldozatával: sem hőssé magasztalni, sem elfelejteni nem szabad őket! [...] szerencsétlen áldozatokká lettek, pedig lehettek volna hősök is.” (Mesterházi Lajos: *Hősök vagy áldozatok?*) Nem voltak mind hősök, ellenkezőleg, de mind áldozatok lettek, a nemzeti önérzet, „néplelkünk elmezavart súroló állapotában” mégis „Míntha természetes lenne, hogy százezernyi halottunkról nem beszélünk. Csakhogy nem százezerről, hanem százezrekről szoktuk meg a hallgatást. Az egész második háború magyar áldozatainak nyughelye egyetlen hatalmas névtelen sír.” (Cseres Tibor: *Elveszett holtak temetése*)

A *Requiem* olvasása után Örkény azt ajánlotta Nemeskürtynek, írjanak belőle darabot. Így született meg *A holtak hallgatása*, amelyet a Pesti Színház mutatott be 1973 elején Várkonyi Zoltán rendezésében (ötven előadást ért meg). A szövegkollázs Nemeskürty munkája volt, a dokumentumdráma Örkényé. Miután elkészült, „Felsőbb ellenőrző szerveink egész egyszerűen elutasították a darab bemutatását, mert ez az ügy nem volt egészen tisztázott, nem dőlt el, hogy ez a kétszázezer ember ott a Don-kanyarban requiemet érdemel-e, vagy egyszerűen egy fasiszta hadsereg volt, melyről nem érdemes beszélni, pusztulása nem kell, hogy érdekeljen bennünket.” Várkonyi, bár ismét elutasították, úgy vélte, „akár magyar történelemszemlélet, akár szovjet-magyar kapcsolatok, akár társadalomkritikai szempontok szerint is pozitív műről van szó”. A „perdöntő problémákat” mégsem sikerült tisztázni: „nem kell rekviem, az elesetteket nem kell elsíratni, mert bár igaz, hogy „áldozatok voltak, de azért, hogy mi megsemmisítettük a régi uralkodó osztályt, igazságot szolgáltatunk nekik. Így ez a százezer ember nem halt meg hiába.” Várkonyi ezt sem volt hajlandó tudomásul venni, hiszen eszerint

mindazok, „akik egy agressziós háborúban, idegen földön Horthyék aljas és ostoba számításai folytán odalökve, vezetőik gyávasága folytán életüket veszítették, hiába haltak meg.” Épp az a katarzis, hogy a dráma leleplezi a történelmi vétket, mert nem igaz, hogy Magyarországnak „nem volt választása”. Még az utolsó percben is „lett volna még lehetőség arra, hogy ezeknek az áldozatul odalökött szerencsétleneknek legalább a pusztta életét megmentsék”. Minthogy a politikai vezetés célja nem a darab betiltása volt, hanem az informális cenzúra, az MSZMP KB agitációs és propagandaosztálya ez ügyben is Aczél intencióit követve azt írta: „Az állami-helyi vezetés és a színházak alkotó együttműködése, a menet közbeni ellenőrzés problematikus mű esetében eredményesnek bizonyult. Nemeskürty–Örkény *A holtak hallgatása* című dokumentumdrámája többszöri megvitatás és átdolgozás után nyerte el végleges formáját.” A *Requiem* ihlette Hidas Frigyeszt a *Gyászzene a Doni II. Magyar Hadsereg emlékére* (1973) megírására, amit a rádió csak késő este sugározhatott, Kósa György kantátája, a *Bikasírató* 1975-ben, Hollós Máté oratóriuma, az *Egyenes adás a háború dúlta Budapestről* 1985-ban született. A *Volt egy seregünket*, Moravetz Levente Nemeskürty művéből írott drámáját 2021-ben vitte színre a zalaegerszegi Hevesi Sándor Színház. A második világháborúról a *Requiem*, a *Hideg napok* (1964), Cseres regénye és a *Nyugati hadtest* (1979) Székely János novelláskönyve maradt meg leginkább az olvasók emlékezetében.

1981 elején a *Film, Színház, Muzsika* azt írta, „*Pergőtűz* a címe Sára Sándor rendező dokumentumfilmjének, amelyet a Magyar Televízió számára készített. Célja a kérdezés és a figyelmeztetés.” A *Pergőtűz* Sára 25 részes sorozatának, az 1979–82-ben forgatott *Krónika – a 2. magyar hadsereg a Donnál* 1983-as, ötrészes, nyolcórás tévé- és moziváltozata volt. Sára a közlegényektől a tábornokokig százhusz katonát, az események részeseit szólaltatta meg (forgatókönyve csak 1988-ban jelenhetett meg). A tévé az egyórás részeket esti főműsoridőben kezdte sugározni, az első kettő után azonban az MSZMP PB bekérte a következő hatot, majd az APO törléseket, összevonásokat rendelt el. A tizenötödik rész után a vetítést megszakították, szovjet tiltakozásra be is tiltották, leváltották Nagy Richárd tévéelnököt, a *Pergőtűzet* egy moziban vetítették rövid ideig, a 80 ezer példányban kinyomtatott szövegekötetet bezúzták. (A filmszemlére készült ötrészes változat nagydíjat kapott.) Az 1989-es bemutató után Kovács István azt írta, „Környezetemből senki sem beszélt oly lelkes megindultsággal a *Pergőtűz*ről, mint egy orosz ismerősöm. Azt hajtogatta, hogy egyetlen magyar mű sem szólt oly hitelesen az orosz nép szenvedéséről és hősiességéről, mint a műhelyvetítésen látott film szereplői, a 2. magyar hadsereg túlélői.” Az ismerős író, költő lehetett, én arra emlékszem, hogy a kulturális minisztériumba, ahol egyetem után az irodalmi osztály referense voltam, rendszeresen bejárt a szovjet követség egyik attaséja. Tanúja voltam a beszélgetésnek, amikor magából kikelve ékes magyarsággal nehezményezte, hogy a magyar elvtársak eltűrik a Szovjetunió ellen támadó fasiszták dicsőítését. A *Krónikát* Hanák Gábor (*Végjáték a Duna mentén*, 1982), Gulyás Gyula és Gulyás János (*Én is jártam Isonzónál*, 1982–86), Kóthy Judit dokumentumfilmje (*Válahol Oroszországban*) követte. A *Doni tükkör*, Erdélyi Péter filmje (2003) a *Krónika* ellenpárja volt a magyar katonák doni emlékezetéről.

■ A 2. magyar hadsereg emléke az '56-os forradalomig a lírában eleinte ritkán, mintegy melleleg említve jelent meg. Már a Hetek és a Kilencek költőinél feltűnt a nagy nemzeti tragédiák kronologikus felsorolása (Don és Voronyezs Muhi, Mohács, a Dózsa-felkelés, 1848–49 leverése, az első világháborús olasz harcterek, Trianon, később '56). Az önként adódó társítás azóta is tovább élő költői gyakorlat: „Ama köpönyeget látni vélték később Doberdónál, / Isonzónál rebtent visongó szárnya, sarka már- / tózott vérben a Tanácsköztársaság tócsáiban, / csüngeni vélték a Trianon-palota egyik széktámláján is. / Volt, aki látta Orgoványnál, majd a második nagy / háborúban a Don-kanyarban rozsdállani a szűz- / fehér havon. / Később Száraz-ajtán rebtent, s besusogta / sejtelmesen az ötvenes éveket, ötvenhatban örvénylett / Pest utcáin, kítárva szárnya szögletét / Erdélyre is.” (Farkas Árpád: *Damjanich köpenye*) A hívószó-utalást a metaforikus-allegorikus felidézés, látomásos emlékezés követte: „A tóthmenyhért-fehér mezőn / jégmezőn, hol pengeél a donkanyar / kaszál kaszál kaszál / történelem: vaksi egedből ránküt mégis / a színrózsa fény / csonttá fagyott katonazubbony: fehér ing / fehér hőmezőn: fehér virág fehér mezőn.” (Pintér Lajos: *Tóthmenyhért-fehér mezők*)

A *Hószakadás a szívre*, Nagy László egyik utolsó verse mintha az addigi és a későbbi látásmódokat is összegezte volna: „Idegen fagyban a zászlótartó / keze is lefagyott miképpen / lefagyott a címertartó / szomorú angyaloké // Mária a haza pátronája / fagyosan a fagyos zászlón / végső álmában átváltozik / fülsapkás / hölgygé partizán szűzzé / s megigézi a bús katonákat // S Mária Mária / átváltozik magas hegygé / palástja égbe kékült erdő / feje oromkő szája barlang / – fölkapaszkodunk négykézláb is [...] Mária szájában bölcső ring majd / ott a magasban lesz a hazánk / hőesés-függöny mögött a tűzhely / a dögcédulát dobd ki nyakadból / de tartsd meg a fegyvert – átváltoznak / bujdosókká a katonák [...] kétszázötvenezer / már nem ábrándozik többé / hazáról tűzről tüzes levesről / még lelkük se bujdoshat elakadt / belefűlt az is a hóba // Zöld alapon piros parolít / pázsiton vért / visel a hazai Halál [...] mi lesz ott / ahol titok sincs ahol a Hegynél / nagyobb a butaság maszlagolás [...] A hazára szakad a hó / mert kevés hullt röpcédula / kevés az öngyilkos miniszterek / szívéből vér de sok fekete / hó a dögszagoló diplomatákból / még istenükből is fekete hó / és hó szakad a nyári gramfon / aranykürtjéből a ribancok / torkából a csalárd égből / most és mindörökre az új / temetőre akár a Donnál.”

Székely Jánosnak a *nyugati hadtestet* záró költeménye, *A vesztesek* a győzedelmes vereség, a magára maradt igazság pátosztalan mégis-reménye: „Nem válogat a győzelem, / Mindegy neki, / Egyformán felemel / Hamisat és igazat. / Ám a vereség, / Tönkrejutás, megalázás / Jogot ad, igazat ad. [...] Mennek a lószagú éjben, a sárban, / Kirokkan alóluk a szürke, / Fogatuk sáncba suvad. / De ők keblükben rejtegetik, / Görnyedve, zihálva hátukon cipelik / Újszülött igazukat. / Elhányták a Fegyvert, / A Sáncot feladták, / Rétjüket új kasza nyírja. / De igazuktól / Nem tudnak megszabadulni, / Azt örökölni hagyják fiaikra.” Csiki László versében sem fakul a tragikus emlék, az elpusztultak képét album helyett mauzóleum őrzi, az igazságért lázadó fiak indulata már az örökhagyókkal való azonosulás: „Nézed a képet: / máris nagyapád. / Feltúrva a sarka. / Mutasd rá egyetlen szóval magadat. // Fehér gézpólyával /

gúzsbakötött siketnémák / jelbeszéde ez. // Rosszul kiejtett hősi halottak. / Lapos Csimborasszójuk: ujjlenyomat. / És rajta célkeresztjük. / Ellenfény és Donkanyar. // Anya nélkül született csecsemők, / meztelenül, / ezüstnitrát hóban, hazahíva. / Lassan. / Fagyban feketednek. / Már apák: árnyékbajusszal, / ruhátlanul. // Felejtsd sötétre őket, gyászlepedőre, / negatív hőmezőre vedd ki magadból, / a sötétkamra fényében / váltsd át magadat.” (Fotómauzózeum 2. Távoltság) Ezt a múltat Markó Béla is saját örökségeként hordozza: „Olyan legyen a vers, / mint bakancsban a vér, / s mint báli cipőben a pezsgő, / olyan trágár / vagy olyan felszabadult, / olyan oda nem illő. // Don-kanyarból menekült katonák / fagyott lábáról lekerült bakancs, / vagy a nemzet csalóganynainak / isteni lábfejeről lehúzott cipellő, / egyik az undorodónak, / másik a lelkesülőnek. // Nem tudom, milyen legyen a vers, / csupa vér már az ismerős hegy-völgy, / s néha egy kortynyi pezsgő, / egymással összekeveredve, / rendre-szerre kicsorog minden / sok lyukas szonettből. // Bakák túsarkú cipőben, / s bakancsban gyönyörű dívák: / hintód elé fogva / alázattal meghajtom főmet, hazám, / még mindig józanul / s ide nem illőn.” (Milyen legyen a vers?) Végül is mi a vers? „miniatűr Don-kanyar, ahol értékek pusztulnak, de új értékek is születnek”. (Tóth László: *Líránk és a folytonosság*) Múlt és jelen (jövő) ilyen összekapcsolásában a „túlsúlyos” metafora a szókapcsolat állandósult jelentését hordozza. Tolnai Ottó drámájának, a *Végeladásnak* két hőse van: a térkép (a történelem) és a történelmet magyarázó Csömöre bácsi (a térkép kárvallottja): „Még csak a Don-kanyar hiányzott!” A *Wilhelm-dalokban* már „ott lenn a fű a csalán / amibe beleharapnak / kik harapnak bele / hát mind a szegény katonák / de hol látsz te tukacs képen katonákat / sehol / mind elestek már / engem is megtanított a bunyevác / marjan bácsi mert ő is volt a don-kanyarnál / [...] megtanított csalánlevest főzni / az mentette meg az életét” (*tukacs konrád történelmi csataképfestő*), Balázs Attila nagyapját pedig, hogy a fogságban szerbnek mondta magát (*Ki tanyája ez a világ?*)

A második világháborús magyar részvétel, a Donnál pusztultak emléke, a holokauszt és a nemzeti önismeret megannyi zavaros, tisztázatlan kérdése a próza- és esszéírásban is félszázados ívet rajzol Cseres *Hideg napokjától* és *Parázna szobrok* ikerregényétől (1978) a sokféle közvetlen és áttételes ábrázolásig, Balázs Józseftől (*Az ártatlan*, 1977. és *Magyarok*, 1978) Ördögh Szilveszteren keresztül (*Koponyák hegye*, 1977) Simonffy András történelmi kollázsregényéig (*Kompország katonái*, 1981), Boldizsár Iván napló-émlékiratáig (*Don – Buda – Párizs*, 1982). A Donnál történtek, a háború és következményei a prózában máig megjelennek a háttérben mint Bereményi Géza *Eldorádójában* (1994), Kukorelly Endre *TündérVölgyében* (2003), Závada Pál *Idegen testünk* (2008) és *Természetes fény* (2014; utóbbiból készült Nagy Dénes filmje, 2021), Vida Gábor *Ahol az ő lelke* (2013), máskor csupán gomolygó, felbukkanó emléktöredékek, mint a roham után a hóban véresen hanykolódó katonák látványa Nádas Péternél (*Rémtörténetek*, 2022). A szintén csak részben doni témájú, a holokausztot, hadifogságot, deportálást tárgyaló, a nemzeti öntudatzavar okait kutató történelmi esszé Csoóri Sándor (*A magyar apokalipszis*. 1980, *Szögesdrót a tudatban*, 1990) és Sándor Iván írásaival (*A föld alá vitt tények üzenete*. Don-kanyar, Lillafüred, Szárszó. 1983, *A föld alá vitt tények*, 1990. és *A történelem gépangyala*, 2013) termelt maradandót.

■ A legtöbben, köztük Csanádi Imre, Örkény, Hernádi Gyula, 1946–49 között térhettek haza a szovjet fogságból. 1953–56 között is sokan érkeztek, a többiek csak a hatvanas évek végétől, 10–25 éves büntetés letöltése után. Ha odakint polgári internáltként kerültek táborba, itthon már nem folyt eljárást ellenük, de a „fasiszta katona” nehezen jutott munkához, gyermekei továbbtanulását megnehezítették. Az a több ezer magyar azonban, akiket háborús bűnösneként ítélték el, Magyarországon is büntetett előéletűnek számított, azok is, akik a XX. kongresszus után szovjet iratokkal tudták igazolni, hogy „téves ítélettel” kerültek táborba. Az internált és a hadifogoly szovjet kategóriái ugyanis összekeveredtek: nemcsak a fogságba esett katonákat tekintették hadifogolynak, hanem a civileket is: az elhurcolt 700 ezerből mintegy 200 deportált a harcok során, a háború után összefogdosott civil volt, németek és magyarok Dél-Szlovákiából, Kárpátaljáról, Észak-Erdélyből. Ők „a külföldiek Gulagjára”, a GUPVI táboraiba kerültek, ahol a foglyok harmada elpusztult a körülmények, a bánásmód és az 1946 utáni éhínség következtében. (A szovjet dokumentumok 500–540 ezer hadifogolyról és polgári internáltról tudnak, valóságos számuk több mint 700 ezer, legfeljebb egymillió lehetett. 2018–19-ben 682 ezer hadifogoly- és internáltkarton vált kutathatóvá.) A hazatértek közül sokat beszervezett, 1989-ig megfigyelt az állambiztonság; aki beszélt a fogságról, Recskre került kényszermunkára, azoknak pedig, akik a táborokban jöttek a világra, kitalált történetekben kellett okát adniuk „távollétüknek”. Akik megérték, csak a rendszerváltozás után kezdtek beszélni. Az utolsó magyar hadifogoly, Toma András 2000 nyarán térhetett haza.

„Hova tűnt sok sírkereszt?” A magyar katonatemetők sok évtizedes rombolása után az elmúlt tizenöt-húsz évben az elesettek egy része visszakaphatta fejfáját, rajta a nevét. A bolgyirevkai magyar katonatemető emlékoszlopának avatásakor, 1997 őszén Csoóri azt mondta, a Don-kanyar a magyaroknak a bukást és a végzetet jelenti. Voltak, akik „csonttá keményedett, halott katonáink száza-it talpukra állítva szúrták bele a hóba, hogy ne halottnak, hanem elevennek láthassák őket a visszavonulásban [...]. Emberszobrok a XX. század történelmének dermesztő múzeumában? Igen! De a sorfaluk előtt haladók nem díszmenetben, hanem halálmenetben vonultak. [...] Mi, akik most eljöttünk ide, hogy százötvenezer, hazáját hűséggel és hősiesen szolgáló elpusztult magyar katonának és munkaszolgálatosnak megadjuk a halottakat mindig megillető végtisztességet, főhajtásunkkal nem a történelmet akarjuk utólagosan átigazítani. A megesett bűn – még ha elnyerte is büntetését – karakteres bűn marad az emlékezetben. Az marad a mi második világháborús részvételünk is. Mentséget nem, legfőljebb magyarázatot találunk rá. Epp az oroszok egyik legnagyobb írója, Dosztojevskij tárta föl azt a meghökkentő folyamatot, amelyben a kitaszított, a szerencsétlenül járt áldozat szinte törvényszerűen áldozattá válhat. Sajnos ez a folyamat nemcsak egyéneket ragadhat el, hanem nemzeteket is, és rossz döntésekben sodorhatja őket. Téves csataterekre. Ez történt velünk is.” Bevallható-e az „áldozatból lett bűnös legmélyebben rejtező igazsága és fájdalma”? Igen, ám tudnunk kell, hogy ha 1849-ben Miklós cár nem siet Ferenc József segítségére, „mi most nem egy sokat szenvedett kis nép képviselőiként állunk egy sokat szenvedett nagy nép képviselőivel halottaink csontjai fölött, hanem más ügyben, a rokonszenv és a megbecsülés légkörében, egyenragúan s bűntudat nélkül.” (*Halott katonák oszlopa a Donnán*)